

ԳՐԱԿԱՆ—ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ.

10.

25-ին յուլիսի 1866. Թիֆլիզ.

Իմ ազնիւ եղբայր,

Մտադիր եմ այսօր էգուց հրաժարուել Թիֆլիսից և ուղղել զնացքս դէպ ի Դարաչիչակ, մեր զաւակները տեսանելու. բայց յառաջ քան ելքս այս տեղից, մի անհրաժեշտ կարիք է սրտիս, Քեզ իմ ազնիւ եղբորս հաշիւ ու համար տալ այն ընդունելութեան վերայ, որ ես գտել եմ իմ հայրենի Թիֆլիզում. Դորա ընդհանուր տպաւորութիւնը իմ վերայ, կարող եմ ասել, չատ լաւ է. իմ ազգականքը բաւական բաղմոթիւ են այստեղ, մի նորաբոյս բաղմոթիւն օրիորդների, որ արդէն կանայք են դարձած, որդիք ունին, փեսայք և հարսներ, իմ հայրենական տունը եղբորովս և պատուական հարսնովս թափում են իմ վերայ մի կախարդական դրախտի և երանութեան դալար վարդեր. սիրտս ծովացած է գեղեցիկ և հոգեպարար զգացողութեամբք. այս տեղ թագաւորում է մի երկնային խաղաղութիւն, ամենայն կողմից հանդիպում են ինձ սէր և բարեկամութիւն, համրոյր և գգուանք քաղցր վստահութեամբ. Մի սիրտ, որ այնքան տաքիք ընտանեկան վայրենացուցիչ և ցամաքեցուցիչ պատերազմի մէջ կիսամեռ և թառամած, մերձ ի մահ լինելով, այժմ վերստին կենդանանում է սիրոյ ջերմացուցիչ հրաշագործ զօրութեամբ. այս տեղ լուռ են այն դղրեցուցիչ և խառնակիչ փոթորիկները, որոց հազիւ կարողանում էր դիմանալ իմ հոգու ամուր հաստատութիւնը. այս տեղ չրջապատում է ինձ մի երկնաքաղաքացի հանդարտութիւն. ինձ հասկանում են մարդիկ և ես հասկանում եմ նորանց, որովհետեւ ամենայն բան ասվում է և լսվում է պարզութեամբ և փոխադարձ վստահութեամբ. և, որ մեծն է, մի անձնանուէր, հաւատացող և յաւացող սիրով:

Ինչ ասեմ Ձեզ, ազնիւ եղբայր, այն զանազան կարգի և վիճակի մարդերի մասին, որ անհատական հոսանքով դիմում են առ իս, բերելով ինձ ողջոյն և մաղթանք. քահանայք, վարդապետք, աշխարհականք, արք և կանայք. միայն թէ վերջինքը աւելի մեծ բաղմոթեամբ, քան թէ առաջինքը, և ի հարկէ դորա պատճառը

շատ հասկանալի է. փոյթ չէ, որովհետև ժողովուրդը իմ կողմումն է և լսում է ինձ իբրև մի մարգարէի: Ինչքան նկատեցի մինչև այս րոպէս, ժողովուրդը այս տեղ յատնւ է գնացել. նորա մէջ կան մտածող և դատող մարդիկ, որոց խօսակցութիւնը պէսպէս ազգային խնդիրների վերայ շատ ուրախացնում են ինձ իւրեանց ուղղութեամբ և առողջութեամբ: Կանանց վիճակը, մեր հայկական օրիորդների կացութիւնը ամենեւին անմխիթար եմ գտանում ես. որքան նոքա իմ օրտին մօտ ու կից են իբրև դստերք մեր նուիրական Հայաստանի, այնչափ ևս տրտում է հոգիս, տեսանելով այդ ծաղիկների ամենեւին գունատութիւնը և թառամութիւնը մտաւորական մասին. ինչ մայրեր պիտի դժբա յինեն մեր նոր հայկական սերունդին, երբ օր չունին ոչինչ կրթութիւն, ոչինչ գաղափարք կեանքի և աշխարհի մասին, ոչինչ տեղեկութիւն մայրական սուրբ պարտիքի: Դոցա հետ չգիտէ մարդ թէ որ տեղից սկսանէ խօսքը և որ աւարտէ. նայելով դոցա քաղցր երեսին և ազէտ, անխոհ, անշարժ, կապած ու կաշկանդած հոգուն, ասում եմ, սիրտս գնում է վերայիցս: Անբաղդ օրիորդը Հայոց, որոց միակ փոյթը դարդեր ու հանդերձներ են և կոչուած են միայն լինելու իւրեանց ամուսնակիցների ծառայք, կոյր հնազանդողք. ինչ որ շատ անգամ եւրոպացոյ մէջ մի կործանական անհազանդութիւն է, ազատութեան անունով, այս տեղ երևում է մի կոյր, անարգիչ հնազանդութիւն, որով այն պահպանվում է մի մեռելական խաղաղութիւն, մի մեքենայական կարդ ընտանիքի մէջ. չէ, այս տեղ կանաչը չունեն ոչինչ յարգութիւն, իսկ Եւրոպայում ամենայն յարգութիւն, ամենայն ազատութիւն, որ վերջապէս դէպ ի չարը գործ գրուելով, կարող էր կործանել և այն կործանում է աշխարհը: Բայց ես մտածում եմ ամենեւին այլապէս. այս տեղ կայ մի ելք հնարից. որ անպատճառ պիտի դործ գրուի. այդ է մի ուղղամիտ և առողջամիտ դաստիարակութիւն:

Անցեալ կիւյսկէ, ամուսն 23-ին մեր, Մոսկուայում ուսած, ծանօթ և բարեկամ երիտասարդը հացկերութիւն տուեցին ինձ Օրթոճալայում պ. Թաժաշովի այգում. կը լինէինք մինչև 20 հոգի. հարկատր էր ինձ հրապարակաւ շնորհակալութիւն ասելու իմ մեծարող և զբարբը. ասուեցաւ հացի վերայ մի բաւական համառօտ, շատ ազդու ճառ, որոյ օրինակը կ'ուղարկեմ Ձեզ յետոյ:

Իմ իղէան և գաղափարը այն դպրոցի մասին, որ յղացած էր իմ մէջ Մոսկուայում արդէն, ուր հայկական օրիորդները թիֆլիսի պիտի ստանային դաստիարակութիւն և կրթութիւն, լինելու ժամանակով արժանաւոր մայրեր նոր հայկական սերունդին, այդ իղէան և գաղափարը ձգել եմ արդէն կարասի մէջ, որ խմորուի, եւ գայ պարզի և ապա քաղցր գինի գոյանայ: Մի քանի իշխանաւոր խն-

լացի մարդիկ յանձն առան իրրի հոգարարձուք ներդործել այս տեղ, պատրաստել դործի ապագան և յետոյ տեղեկութիւն տալ ինձ Մոսկվայում, որ պրոգրամման գրուէր և խորհրդակցութեամբ իմ բարեկամների առաջարկուէր տէրութեան առ ի հաստատութիւն։ Եթէ այս խորհուրդը պսակուեցաւ, այնուհետեւ կամէի ես նախապատիւ ընտրել Թիֆլիզը քան թէ Նախիջևանը. Թիֆլիզը ցուցանում է ինձ աւելի կենդանութիւն, ժողովուրդը աշխոյժ է, այդ տեղ կան պատուական երիտասարդք, պակաս չեն և հայրենասէր անձինք, ունեցողք ազդեցութիւն և կշիռ թէ տէրութեան և թէ ժողովրդի առաջև Թիֆլիզը, համեմատելով Նախիջևանի հետ, մի հոյակապ քաղաք է, բազմամարդ և բազմազոր, այն և բազմամբոխ, ինչ ժողովուրդ կամիս, կարող ես գտանել այս տեղ, մի խայտաճամուկ տեսարան ամենայն կերպ մարդերի և նիւթերի Բնական պայմանքը աշխարհի, հողը, ջուրը, դալարութիւնը, առատութիւնը և լիութիւնը—մինչ բոլոր Նախիջևանը մեռանում է չորութեան և ցամաքութեան մէջ—վերջապէս այն ազնիւ առարկայքը իմ սիրոյ և քնքշութեան, իմ եղբայրը և հարսը, իմ ազգականքը, իմ հոգով չափ սիրած մօտաւոր բարեկամքը—այս բոլորս տալիս է Թիֆլիզին մի նախարդաբար քաղաքի զօրութիւն, մի զօրութիւն, որ իմ սիրտը կապում է և կաշկանդում է նորա հետ Գուցէ սխալվում եմ ես, Թիֆլիզը անարժան է իմ սիրոյն և մարդիկ ոչ այնքան սիրարժան, ինչպէս երևում է ինձ. ուրեմն հարկաւոր էր մեզ և այս տեղ զգոյշ ու արթուն լինել և ոչ իսկոյն տեղի տալ առաջին քաղցր տպաւորութիւններին։ Ես հակամիտուած եմ, այնուամենայնիւ մտածել, թէ իմ գործակատարութիւնը Թիֆլիզի մէջ ունենալով մի քանի դժուարութիւնք, ունէր դորա փոխարէն և յարմարութիւնք շատ, որովհետեւ ցիվիլիզացիան այս տեղ բաւական յառաջագէտ է։ Այս խնդրի վերայ շատ ուրախ կը լինեմ կշռագատել Ձեր հետ Մոսկուայում, հանդարտ ժամերի մէջ.

Վաղուց չունեմ Ձեզանից նամակ. ինչպէս է այժմ իմ անբաղդ ամուսնակցի օրապիտութիւնը. արդեօք երևում է յառաջագիմութիւն գէպի լաւը, նորա առողջութեան մէջ. ո՞հ կին, կին ի բնէ անտի կամ թէ կենսական հանգամանքով էւր ծնողական տան մէջ արդէն տրամադրուած և հակամիտուած գէպ ի մեղանխօրիա, միշտ տխուր և տրտում, միշտ կենսատեաց և թշնամի վայելչութեան, միշտ տենդի և ջերմութեան մէջ, միշտ անհանգիստ և փրփրուն—այսպիսի անձը, զարմացք չէ, որ չկարողացաւ ոչ իւր անձը և ոչ իւր ամուսնակիցը բազդաւոր առնել և մեռնայն ցաւակցութեան արժանի կին, որովհետեւ տանջանք իւր և աշխարհի համար իմ ազնիւ եղբայր, չգիտեմ, ինչ խօսքերով բացայայտեմ Բեզ իմ շնորհակալութիւնը այն քնքուշ բարեկամական հոգատարութեան փո-

խարէն, որ Դու ցուցանում ես իմ անբաղդ ամուսնակցին. այդ մի յաւիտենական պարտք է իմ վերայ, և դորան վճարել կարելի չէ երկրաւոր հասուցմամբ, ուրեմն թող հասուցանեմ Բեզ այն ամենաթանգ բանով, որ ես ունիմ, այսինքն իմ անկեղծ սիրով և անփոփոխ առ Բեզ յարգութեամբ:

Իմ Թիֆլիզեան բարեկամների մէջ, որ և Բեզ ծանօթ, շատ անգամ յիշուում է Քո նազելի անունը, ինչ որ ուրիշները ղգում են Քո յիշատակը բերան առնելով, չգիտեմ. բայց ես ստիպվում եմ այդ բոլորներում թաքուցանել երեսս, որից թորթորում էին քաղցր սիրոյ քաղցր արտասուք, հասկանալի միայն իմ պէս սիրող սրտին, և ոչ ամենեցուն: Ո՛հ, և այս բառերս գրվում են այս տեղ ոչ առանց խորին, սրտի, շարժողութիւնների. Դու կարող ես նկարագրել մտքով, այն սրտով իսկ, որովհետեւ սիրում ես և սիրողը միայն կարող է հասկանալ սիրողին, և այսպէս չափելով ու կշռելով կարող է իւր յատուկ փորձով ճանաչել իւր սիրած բարեկամի սիրտը:

Իմ ազնիւ եղբայր,

Քո երախտապարտ, միշտ սիրող եղբայր

Ս. Նազարեանց

Այսօր էգուց կերթամ Թիֆլիզից դէպ ի երեան, այն տեղից Բաքուի վերայով կը վերադառնամ տուն—կարծեմ օգոստ. վերջին. Քո նամակդ կարող ես նոյն հասցէով ժամանեցուցանել Թիֆլիս, ուր պատուէր եմ տուած, որ Ձեր թուղթքը հասուցանեն ինձ Դարաչիչակ:

Ս. Նազարեանց.

11.

Իմ ամենազնիւ Սիրելի¹⁾,

Ամենայն սրտից ողջունելով Բեզ և կամենալով շուտով գրել Բեզ մի առանձին նամակ, իբրեւ բարեկամական հաշիւ և համար իմ Թիֆլիզեան կեցութեան մասին, այժմ խնդրում եմ Բեզանից այս գերմանական նամակս հասուցանել մեր Ֆրիդրիկոսին²⁾. որովհետեւ այդպէս է ցանկացել դա, այսինքն որ Ձեր հասցէով գրեմ նորան:

1) Այս նամակում նշանակւած չեն ոչ գրութեան տեղը, ո՛չ էլ ամիսն ու տարին. բայց Փանեանցը վերջում նշակակել է նրա ստացման օրը՝ 3 օգոստ. 1866 թ., որից երեւում է, որ այս նամակը գրւած պիտի լինի Թիֆլիզից, 1866 թի յուլիսի վերջերին: Յ. Տէր Յակոբեան.

2) Նազարեանի որդին է. Յ. Տէր Յակ.

Ձեր վերջին սիրալից նամակը իսկոյն ստացայ պ. Ոսկանեանից Թիֆլիզում և շատ ու շատ շնորհակալ եմ Ձեր քաղցր բարեկամական հաղորդակցութեան համար: Ուրեմն մինչև իմ մանրամասն նամակս առ քեզ Թիֆլիզից, ողջ եղիր ամենայն բարեմասնութեամբ:

Քեզ առ ի սրտէ՛ յարգող ու սիրող եղբայր

Ս. Նազարեանց.

Շխեանցը տեղս էր և եկած էր ինձ տեսութիւն:

12.

Դարաչիշակ. 4-ին օգոստ. 1866.

Իմ ազնիւ սիրելի,

Ահա չորրորդ օրն է, որ այս տեղ եմ. այս բոլէիս իջեանուած մի մալականի կեղտոտ գիւղի մէջ—ըստ որում Դարաչիշակ ասած տեղը մի մալականի գիւղ է—փոխանակ հանգստանալու տօթից և մի քանի քաղաքավարական այցելութիւններից այս տեղի արքունի պաշտօնաւորներին որ իւրեանց կառավարութիւնը Երևանից փոխադրել են այս տեղ, ջերմութեան պատճառով, կամիմ մի երկու խօսք խօսել Քո հետ իմ հեռաւորութեան տեղից:

Դարաչիշակը վատ տեղ չէ. դա մի ձոր է բաւական չափաւոր բարձրութեամբ սարերի մէջ 40 հեռաւորութեամբ Երևանից. բայց Շաղկաձոր, ինչպէս կամի ասել տաճկական ձայնը Դարաչիշակ, ես չեմ տեսնում այս տեղ գոնեայ այս բոլէիս: Յերեկով անտանելի ջերմ է այս տեղ. երեկոնները շատ գեղեցիկ. աղբիւրները առատ և սառն. չրջակայքը արևելեան և հարաւային կողմից ցուցանում են բաւական ընդարձակ տեսարանք, արևելեան կողմում ահագին սարեր, որոց քամակում մառախուղի մէջ աղօտապէս, կիսերև դուրս է բարձրանում մեր նուիրական Արարատը: Մի առանձին հաճութեան նիւթ ես չունիմ այս տեղ, որովհետև կեցութիւնս ամենեին անյարմար, կեղտ և ապականութիւն և մալականի աղքատիկ տընտեսութիւն. մերայինք բնակում են մի փոքր աւելի յարմար քան թէ ես. ինձ պակաս է մինչև անգամ մի գրասեղան, և այս խօսքերս գրում եմ Քեզ իբրև տաճիկ մարդ ծնկիս վերայ. յաւելացրեւ և այն ահագին բաղմութիւնը ճանճերի, որ ամենայն բոլէ խածոտում են ինձ և դժուարացնում են իմ գործս: Այս տեղ կան երեք հին հոյակապ եկեղեցիք, մինը չէն, իսկ միւսները աւերակ, որոց ձեռնակարել է մեր Սաշինկան, մեր մանուկ ճարտարապետը: Այս գիւղը մի ժամանակ պիտի ունեցած լինի մի բաւական բաղմաթիւ ժողովուրդ, որ ապացուցանում են ամենայն տեղ ջրուած գերեզ-

մաններ, մինչև նոյն իսկ փողոցի մէջ: Մերայինքը—ըստ մեծի մասին կանայք, գտայ ես ողջ և առողջ, դոցա մէջ և մի տենդոտ մանուկ, որ վտանգի մէջ չէ: Յուլիանէն մայրացել է մի արու զաւանի օրհնութեամբ, և մահճի մէջ է այս բոլորիս: Մեր փեսայի եղբայրը տեղս չէ. բայց տեղեկութիւն տուեցին նորան, որ ես եկած էի իմ հետ միասին Թիֆլիզից եկած էր այս տեղ եղբայրս, և երեկ գնաց նա ձիով, որ ուղարկել էին նորան իւր Թուրք բարեկամները, դէպ ի սարերը. շատ զգում եմ նորա պակասութիւնը. մի շատ սիրելի անձն, որ եղբայր ու հայր միանգամայն եղաւ իմ հետ. հարստութիւն չունի նա, բայց ապրում է իւր բարի թէև Կաթանական վատակով և միշտ հեռի իւր ընտանիքից, որին ես ամենևին անհաւան եմ: Բոլոր այցելուներից, որ ես արած եմ այս տեղ, ամենալաւը և արժանին է տունը զինուորական գուբերնատոր Աստաֆիւմի, որոյ մօտ այսօր ճաշելու հրաւիրուած եմ. դորա կինը գերմանացի է և գերմանական լեզուն և լիտերատուրան սիրելի այդ տան մէջ:

Ես չեմ մտածում երկար մնալ Դաւաչիչակում, որովհետեւ դա չունի իմ համար ոչինչ բարոյական վայելչութիւն. Երևանի մարդիկ այնպէս հեռի են Թիֆլիզիներից, որչափ երկիրը երկնքից: Ես մտածում եմ դարձեալ Թիֆլիզի վերայով վերադառնալ առ Ձեզ. և ճանապարհս առնուլ էք դէպ ի Բոստով. այդպէս են խորհուրդ տալիս իմ բարեկամքը, տեղուս գուբերնատոր Աստաֆիւմիւր, և ինձ շատ քաղցր է դարձեալ գրկել իմ սիրելիքը Թիֆլիզի մէջ: Ուրախ կը լինէի, եթէ յաջողէր ինձ ամսուս 8-ին դուրս գալ այս տեղից դէպ ի էջմիածին, և այն տեղից շուտով վերադառնալ դէպ ի Բոստով. այսպէս յուսալի էր ինձ օգոստոսի վերջում դարձեալ տեսանել Ձեզ, իմ հոգուս հատորը, զկնի մի ճանապարհորդութեան որ արդարեւ եղած չէ երազի մէջ, այլ լիակատար արթնութեան, տեսանելով և լսելով և նկատելով:

Երկար ժամանակ է, որ ես Ձեր նամակներից զուրկ եմ, գոնեա դոքա չեն հասած ինձ, և Դուք գիտէք, որ այս ամենամեծ զրկանքն է իմ համար: Արդեօք ինչպէս է իմ ամուսնակցի դրութիւնը: Կայ յառաջագիմութիւն գէպ ի լաւը: Ձեր վերջին նամակներից որ էին 28-ից և 30-ից յունիսի տեղեկացայ, որ հիւանդը տարուել է ազաբակ (Բօլորօղսկ) ազատ և առողջ օգ վայելելու, որ գլխաւոր բանն է. ուր և բժիշկը լինելու է նորան այցելու և կարգադրելու նորա կեանքի բոլոր եղանակը: Տեղեկացայ նոյնպէս, որ իմ ծանօթ Բէննէ կինը իբրեւ հոգաբարձու սպասաւոր հիւանդին վեր է առնուած, և թէ դորա մեղմահոգի և հեզ խնամատարութիւնը և ներկայութիւնը օգտաւէտ ներգործում է հիւանդի վերայ: Աստուած տայ, որ շուտով փարատուի այդ ցաւը, որոյ համբաւը, ուղիղն ասեմ Ձեզ, Թուրքերեց իմ բոլոր ուրախութիւնքս. 34 տարուց յետոյ մի անգամ

ոտք տանից դուրս դնել, և այդպիսի տրտում համբաւով տրտմել և վշտանալ իւր ճանապարհորդութեան մէջ, մի սարսափելի բան է։ Մի խօսքով, Աստուած բոլոր գառն հարուածները հաւաքել է իմ գլխի վերայ, տրտմութիւն և ցաւ գերդաստանիս մէջ, տրտմութիւն և ցաւ գերդաստանից դուրս։ Իմ կեանքս սեւացաւ և խաւարուեցաւ մի անգամ կնոջ ձեռքում, անհնազանդ, լիրբ և անբարոյական զաւակների ծանրութեամբ, Բայց ինչ որ պատահել է, այդ վաղուց գուշակում էր իմ հոգին, ներգործող պատճառներից եղբակացնելով գալոց և ապաղայ հետեանքը։ Արդարեւ եղած են բազում և բազում մարմնաւոր պատճառներ մեկանխողիս իմ ամուսնակցի մէջ նորա նոյն իսկ կուսական կեանքի հանգամանքում, նա եղած է մեկանխողիկ և ատեցող ամենայն կենսական վայելչութեան և ուրախութեան իւր բոլոր ամուսնակցութեան մէջ, բայց և բարոյական պատճառները կարելի չէ անտես առնել, Մի կեանք վէճ ու կռուի և անխաղաղութեան մէջ անցուցած, մի կեանք լի ատելութեամբ դէպ ի տղամարդ ամուսինը, յիմար պատուամարտութիւն և իշխանասիրութիւն, սովորական խաբերայութիւն ընտանիքի մէջ և դորա հետեանքը մի սանձարձակ վայրենաբարոյութիւն զաւակների մէջ, միմեանց միս ուտել երեսմաների մէջ, որովհետեւ մայրը մինը քնքեցնում է և փայփայում է, իսկ միւսին անիրաւութիւն է առնում—դորա վերայ և այլ զրկանք ու արտասուք—ուղիղն ասեմ, այդպիսի հանգամանքի մէջ պիտի վերջապէս դուրս երևէր մի առանձին, արտականոն դիպուած, և զաւարդէն դրուած է մեր առաջ։ Ես չեմ իմ գերդաստանի անբաղդութեան պատճառը, այլ իմ, իւր անձը չհասկացող և իմ հետ խելագարութեամբ վարուող ամուսնակիցս։ Եւ Քեզ ամենեին քաջայայտ է, որ ես ամենևին անբաղդ տղամարդս երկար ու ձիգ տարիներ ահա մի բոպէ խաղաղութիւն տեսած չեմ տանս մէջ, ես կերել եմ թոյն և մահ այդ բոլոր միջոցին։ Աստուած դէպ ի բարին առաջնորդէ Քեզ և ինձ։

Եթէ այսուհետեւ հաճոյ կը լինէր Քեզ դրել ինձ, ապա կը խնդրեմ, որ նամակդ նոյն հասցէով գրես, որպիսի հասցէով մինչև այժմ գրած ես։

Ի՞նչպէս է Օլինկայի, իմ ազնիւ զստրիկի առողջութիւնը, ո՞հ իմ սիրոյ քաղցրիկ պտուղները—այդպէս անբաղդացած դոքա... Բայց պիտոյ է հոգեւորուել, հոգի ստանալ, հաւաքել աւերակները և վերանորոգել դորանց, որչափ տակաւին կարելի էր։

Ամենայն բարեմաղթութեամբ

Քո Քեզ միշտ սիրող

Ս. Նազարեանց

13.

Ազնիւ բարեկամ իմ

Մեկքոն Գասպարեան,

Սիրելի ամուսինն իմ Էմմա Ֆէօդորովնա երեկ 11 ժամուէն երեկոյի աւարտեց իւր երկրաւոր կեանքի ասպարէզը, ննջելով ի Տէր: Մասնաւորելով Ձեզ այս տխուր տեղեկութիւնը, խնդրեմ և յուսամ, որ Ղուք շուտով կը գաք իմ մօտ խորհրդակցելու թաղման հանդիսի մասին, և եղբայրաբար հոգալու, ինչ որ ի միասին արժան կը տեսանէինք: Սիրտս շատ տխուր է, ականատես Վկայ լինելով ազնիւ հանգուցելու անպատմելի չարչարանքին և նորա կատարմանը: Խաղաղութիւն և սէր նորա սուրբ յիշատակին:

Ձեր եղբայրապատիւ բարեկամութեան մխիթարութեանը կարճատ,

Անհամբերութեամբ սպասում եմ Ձեր այցելութեանը

Ձեզ յարգող

Ս. Նազարեանց.

20-ին նոյեմբերի 67.

Մոսկուա:

14.

Փերչ, 1869, օգոստ. 14.

Իմ ազնիւ եղբայրապատիւ բարեկամ,

Ահա 12 օր է, որ մենք հրաժարուեցանք միմեանցից, և Ձեզ անտարակոյս քաղցր կը լինէր տեղեկանալ, թէ ինչպիսի ճանապարհորդութեամբ հասած ենք տեղս: Ես զարմանում եմ, որ այս րօպէիս բանտարկուած Փերչի հիւրանոցում, զկնի փոքր ի շատէ հանգըստատութեան, գրում եմ Ձեզ մի քանի խօսք: Բայց սորա պատճառն է, որ Կովկասեան նաւարկութիւնը չարաթի մէջ երկու անգամ միայն կատարում է իւր ընթացքը դէպ ի Պօտի. մեք երեկեան օրը հասանք տեղս և պիտի մնամք այս տեղ մինչև չարաթ, և ժամը երեկոյի:

Մոսկուայից մինչև Նիժնիյ ճանապարհորդեցանք ողջութեամբ, բայց հասած Նիժնիյ, պիտոյ էր մեզ իսկոյն, առանց շնչառութեան, նաւամուտ լինել, որովհետև նաւը անյապաղ կամէր չարժուիլ իւր կայարանից: Շատ չնորհակալ եմ մեր պ. Թութունեանից, նա ծախ պէս այս կողմ ու այն կողմ թռչելով, մեր ծանրութիւնքը կշռել տալով, ճանապարհորդութեան տոմսակներ առնելով, ճանապարհ ձգեց

մինչև չողենաւր։ Այս տեղ բաւական բարւոք անցուցինք ժամանակը։ Մեք թէպէտ առած էինք 2 կարգի տոմսակներ, բայց գերմանացի կապիտանի շնորհիւ իմ ամուսինս և Օլինկան միւս առաւօտուն տեղափոխուեցան դէպ ի 1 կարգի կայիւտը, որ շատ յարմար և մաքուր էր և կարող եմ ասել, ամենապատուականը մեր բոլոր մինչև այժմ տեսած նախակարգ կայիւտներից, սկսեալ Դոնի նաւերից մինչև Ազովեան և Սեաւ ծովի նաւերի կայիւտները։ Առ հասարակ պիտոյ է ասել, որ Վոլգայի նաւային ճանապարհորդութիւնը շատ զուարճալի և զեղեցիկ ու յարմար է. կերակուրը ոչ այնքան լաւ, որպէս Դոնի վերայ, բայց ամենից առաւել պատուական և առատ են կերակուրքը Ազովեան և Սեաւ ծովի վերայ, որոց վճարը միաւորած է ճանապարհորդութեան արծաթի հետ։

Երբ որ Մոսկուայումն էի, մտածում էի ես, թէ աւելի յարմարաւոր կը լինէր ինձ Ռոստովից պոստայի գիւրթանսով գնալ դէպ ի թիֆլիս, կարծելով որ այսպէս ունէի աւելի կարճ ճանապարհով տեղ հասանել. բայց յետոյ տեղեկացայ, որ այս ճանապարհորդութիւնը աւելի թանկ պիտի նստի։ Եւ այլ կողմից յորդորանք եղև այսպէս ընթանալու, ինչպէս ընթացած եմ, բայց ցաւում եմ միայն, որ փոխանակ նախընտրում, մեր բարեկամների մէջ 3—4 օր մնալու, ստիպուած եմ այդ ժամանակը անցուցանել մի ամենևին անծանօթ քաղաքում, Փերչում, և հիւրանոցում։ Եթէ պիտոյ էր ինձ փոքր ի շատէ տեղեկութիւն տալ Ձեզ այս հարաւային քաղաքների մասին, Ռոստովի, Տաղանրոզի և Փերչի, ապա ասելու էի Ձեզ, որ դոքա աւագի, փոշու և ապականութեան մէջ խորասոյզ եղած, կորած քաղաքներ են, և մայրաքաղաքից եկած ճանապարհորդը կարող չէին հաւանիլ զոչա։ Տաղանրոզում և Փերչում կան այս փոքր ի շատէ բարեկէն տուններ և խանութներ, իտալական ճարտարապետութեամբ, բայց աւերակ չէնքերը աւելի են, քան թէ չինածքը։ Փողոցներ և խանութներ Փերչում ըստ մեծի մասին լի են ապականութեամբ և դարչահետտութեամբ։ Մրդեղէն, տանձ, խնձոր, սեխ, ձմերուկ, հազարաւոր այլ ուտելիք թափած են հրապարակում, և վաճառվում են ամենաչնչին գնով։ ձմերուկը մանաւանդ շատ, բաւական ընտիր և առաւել պատուական քան թէ Ասիայինը։ Դոնի ձմերուկը իւր չաքարային քաղցրութեամբ գերազանց է կամիչեանից։ Բայց մի բան, որ առաւել հարկաւորն է կեանքին, շատ անպիտան է, այսինքն բմպիլի ջուրը մանաւանդ Տաղանրոզում և Փերչում եւ առաւել Փերչում մին տեսակ ծառ կայ, դա է ակացիա, բաւական հաստ բուներով, որ ծառի նման դէպ ի վեր աճելով հասնում է բաւական երկնի բարձրութեան. և տունները և փողոցները շատ տեղ իւրեանց առաջի և երկու կողմերում ունեն տնկած այդպիսի ծառեր, որ տալիս են փոքր ի շատէ հովանաւորութիւն և կազմում են բուլվարի պէս ըան։

Ծովային ճանապարհորդութիւնը թէև բազում մասամբ աւելի հանգիստ լինելով, սակայն ներգործում է իմ վերայ բաւական վատ, ակտիւ արդէն կորուսած եմ, բերանս միշտ դառն է. իմ ամուսնոյ սիրտը գրեթէ միշտ խառնում է. Սաշինկան և Օլինկան միայն ազատ են այսպիսի տառապանքից:

Դեռ ես բաւական չատ ճանապարհ մնում է մեզ հատանելու. Աստուած տայ, որ շուտով հասանէինք Քութայիս. այնուհետև հեշտանալու էր ճանապարհորդութիւնը:

Ես արդէն փոքր ի չատէ, թէպէտ բաւական կցկտուր կերպով պատմեցի Ձեզ մեր որպիսութիւնը, և կը ցանկանայի որ մի յառաջ լսել Ձեր պատուական առողջութեան լուրը. բայց ցաւում եմ, որ Դուք կարող էիք միայն գրել ինձ ղէպ ի Թիֆլիզ, Քաթանեանի հասցէով: Այնու ամենայնիւ շատ ու շատ ուրախ կը լինէի ստանալ Ձեր թուղթը, հասած Թիֆլիզ:

Իմ բոլոր նեղութիւնների մէջ ձանձրալի ճանապարհիս վերայ իբրև մի քաղցր լուսատու, մխրթարիչ աստղ ընթացակից է ինձ Ձեր սիրոյ և բարեկամութեան յիշատակը, և հաւաստի եմ, որ դա տակաւին շատ օրեր պիտի լուսաւորէ իմ կեանքի շաւղը, քաղցրացնէ իմ սիրտը, տայ ինձ ոյժ ու զօրութիւն արիական հոգով լցուցանելու այն օրավաստակը, որ մնում է տակաւին լցուցանելու իմ ծերութեան օրերին:

Իմայինքը սիրով ու կարօտով ողջունում են Ձեզ, խնդրելով Ձեզ աստուածուած ամենայն հոգևոր և մարմնաւոր բարեմասնութիւնը:

Համբուրելով և դրկախառնելով Ձեզ հոգով, այլ և խնդրելով մատուցանել մեր ամենեցուն սիրակից ողջոյնը մեր սիրելի բարեկամներին Մոսկուայում, Տէր Յարութիւն աւագ քահանայի ընտանիքին, պարոն Շահաղիդին և պ. Սահակեանին:

Մնամ

Ձեր անձնանուէր յարգող եղբայր

Ս. Նազարեանց,

15.

Թիֆլիս, 29 օգոստ. 1869.

Ազնիւ, Հոգեհարազատ Բարեկամ,

Վերջ ի վերջոյ հասանք Թիֆլիս, և փառք Ամենակալին, ողջութեամբ, ամսոյս 23-ին, շարաթ օրում 12 ժամին առաւօտու: Չկամիմ նկարագրել Ձեզ այն տառապանքը և անհանգստութիւնը, որոց պիտոյ էր մեզ տանել, ճանապարհորդելով Քերչից մինչև ի

Թիֆլիս, թէ ծովով և թէ ցամաքով, սկսեալ վերջին, Օրպերի (? պարզ չէ գրուած, Յ. Տ. Յ.) անուն ծովային իջևանից և Քու-
թայիսից մինչև Թիֆլիս:

Վտանգաւոր և ահաւոր մանաւանդ էր ուղևորութիւնը Քու-
թայիսից մինչև Թիֆլիս, սարերի ոտքի մօտ ամենևինն նեղ անցքե-
րից, որոց միւս կողմում ամենայն բոպէ սպառնում էր մեզ վիժումն
և կորուստ, Կուր գետի ապառաժեայ ձորի մէջ: Երկու սայլեր հա-
կառակ կողմերից միմեանց հանդիպելով, մեք փոստայի տարան-
տառով, իսկ միւսը եղներով լծած սայլով, ուղիղն ասեմ, սարսափի
մէջ էի ընկնում. բայց թէ լծած եղները ճիշդիս ընադդեցիկ ճար-
տարութեամբ շեղելով իւրեանց լուծը մեր մօտից, անդունդի բե-
րանով քերվում էին և անցնում էին, մի զարմանալի տեսարան էր:
Իմ առաջին ճանապարհորդութեան միջոցին ես նկատած չէի այս
անացուցիչ դժուարութիւնքը, որ այժմ գրեթէ մի նորատեսիլ բան
էին ինձ: Փառք Աստուծոյ, մարդու քարեղէն բնութիւնը կարող է
ամենայն դժուարութիւնների և անախորժութիւնների համբերել և
յաղթել: Իսկ ես այժմ նստած եմ եղբօրս նորաչէն տանը, Հաւա-
քարում, ուրախանում եմ, որ այդ ճանապարհային դժուարութիւնքը
և անյարմարութիւնքը պատկանում են արդէն անցած ցնացածին,
և ես կարող եմ այժմ հոգու խաղաղութեամբ մտածել զոցա վերայ:
Ի՛նչ անախորժ զգացողութիւնք սովոր են տիրել մի մարդու սրտի,
որ եկած է մի նոր քաղաք, այստեղ մնալու տեղապէս և բնտա-
նիքով, ուրեմն և հոգալու իւր համար տեղի բնութեան և տնտե-
սութեան—այդ անախորժ զգացողութիւնքը կրկնապատիկ ծանրա-
բեռնում են ինձ այս բոպէիս Թիֆլիզում, ուր հանդիպում են ինձ
մեծ դժուարութիւնք: Արդարեւ, նորաչէն քաղաքամասում կան շատ
պատուական տուներ, բայց վարձու տալի բնակութիւնքը շատ ան-
յարմար և կեղտոտ բաներ են. մաքուր և յարմարաւոր բնակու-
թիւնքը—փոքրիկ—երեք կամ չորս օրինաւոր սենեակք, միւսները
մութ և կեղտոտ, շատ տեղ ներքնատուն չկայ ամսոնային ժամա-
նակի տնտեսութեան համար, փայտ զնելու տեղ ոչ, այլ տեղերում,
արտաքնոցք խողանոցք, բակերը անսալայատակ, լի աւերակներով:
Հաւաքարը, թէ և ամենապատուական, առողջաւէտ մասը քաղաքի,
թողած է ամենևին անչէն ու անպատ, լի տղմով ու ապականու-
թեամբ, անձրևի ժամանակում, զուրկ անցանկի ճանապարհներից
—որովհետև բոլորը փոսեր ու խանդակներ են: Աւերակ ու ամայի
տեղեր շատ տեսայ քաղաքներում, որոց վերայից պիտոյ էր ինձ
ճանապարհորդել, բայց Թիֆլիսի Հաւաքարը և հին քաղաքամասը,
ժողովրդի և կառավարութեան անհոգութեամբ մի գարշելի խառ-
նիճաղանջ է ամենայն տեսակ անկարգութեան և ապականութեան
և կեղտոտ ու պատառոտած մարդերի, մինչև որ մարդու ուղեղը
ցրվում է:

Շատ ուրախ եմ, որ կարող եմ Ձեզ մի քանի խելացի խօսք գրել զկնի այսքան երկարաձիգ և տաղտկալի ճանապարհորդութեանս, արդէն փաք ի շատէ հանգստացած, բայց թաքուցանել կարող չեմ, որ տակաւին մի տեսակ թմրութիւն տիրում է սրտիս, չուենմ դեռ ես այն պայծառութիւնը հոգու, որում կարօտ էի, թէպէտ ուտելու և խմելու մէջ բաւական պարկեշտ ու չափաւոր եմ կարծեմ, դորա պատճառը պիտոյ էր խնդրել իմ այժմեան անկարգ տնական կեցութեան մէջ, որովհետեւ տակաւին դամ մի օրինաւոր քնով և հանգստութեամբ կազդուրուած չեմ թէպէտ և եղբայրս ու հարսս ամենայն կարելի հոգաբարձութեամբ աշխատում են հասուցանել մեզ ամենայն թեթեւութիւն և յարմարութիւն, սակայն դեռ ես անցանում է մեր կեանքը՝ ասես թէ փողոցի վերայ, ստիպողական հրապարակի մէջ, Աստուած տայ, որ շուտով հանգստանանք, մեր կապոցքը, առաջինքը և ֆօրտեպիանոն, հասած են տեղ, բայց տակաւին հաստատուն օթեան չունենալով, կարելի չէ ընդունել զնոսա:

Ձեր և մեր բոլոր բարեկամքը և ծանօթքը շատ հարց ու խնդիր արեցին Ձեր առողջութեան ու կեանքի մասին, և ընդունելով իմ բերանից Ձեր սիրոյ և բարեկամութեան ողջոյնքը, ուղարկում են Ձեզ նոյնպիսի սիրալից բարեկամական ողջոյնք:

Ներսիսեան զպրօցի հոգաբարձուքը տեսայ, նոյնպէս և նոցա նախագահ աթոռակալ Մակարիոս արքեպիսկոպոսը, որ նոյնպէս մեծարեցին զիս իւրեանց վերստին այցելութեամբ: Կնեազ Բէհրուզեանը շատ խելացի և սիրելի անձն է. սրբազանն եւ հանդարտ և արժանաւոր մարդ, որում կարելի է հաճութեամբ ունկնդիր լինել: Արդէն երկու անգամ եղած եմ Ներսիսեան ուսումնարանում և գտայ դորա արտաքին կերպարանքը ամենայն մասամբ անարժան որպիսութեան մէջ. բոլորը կեղտ և ապականութիւն, մանաւանդ հնաչէն մասն ուսումնարանի. մինչև խորհրդարանը ուր ժողովում են հոգաբարձուք, մի կեղտոտ սենեակ է, փոշոտ, տղմոտ, յատակը աններկ և գետնի պէս: Սանդուղքը, որ վեր է տանում դէպ ի ուսումնարանը դարպասի կողմից—և ոչ թէ բաց փողոցից—մի այնպիսի բան է, որ կարելի էր համեմատել մի կաբակի սանդուղքի հետ: Այս բոլոր ապականութիւնքը սրբելու և մաքրելու, կամ թէ ամենին քանդելու և նորոգ չինելու և մարդավայելու կացուցանելու, պիտոյ է անհրաժեշտ մի համարձակ, գործունեայ, ճաշակագէտ և ճարտարապետական ձեռն, մի ձեռն, փանեանցի ձեռի նման. բայց այդ ձեռն, գուցէ թէ մի հատիկ է մեր Հայերի մէջ. որ տեղ կարելի էր այդ գտանել Թիֆլիզեան թմրած և անհոգ մարդերի մէջ: Թէ Ներսիսեան զպրօցի ներքին վիճակը հրապէս է, այդ դատել այս բոսկիս յանձնառու չեմ, որովհետեւ վերահասութիւն գործած չեմ տակաւին:

Մերայինք, Փառք Ամենակալին, առողջ են և շատ սիրով ողջունում են Ձեզ: Խնդրում եմ մատուցանել իմ ողջոյնքը մեր սիրելի բարեկամներին, աւագերէջ Տէր Յարութեանը և Սմբատ Շահազիզեանին, որոց անպատճառ կը գրեմ, երբ որ միայն ժամանակ գտանեմ:

Հոգով գրկախառնելով Ձեզ

Ձեր Ս. Նազարեանց.

Իմ հասցէն. Его Высочородио Степану Исаевичу Назарьянцу

Въ Тифлисѣ

На Авлабарѣ, у Покровскихъ казармъ, въ домѣ Мартироса Назарьянца.

16.

Թիֆլիս, 1869, սեպտ. 6-ին.

Ազնուամեծար բարեկամ

Մեկըն Գառպարեան.

Թէ որպիսի խնդութիւն պատրաստեց ինձ և իմ գերդաստանին Ձեր պատուական նամակը անցեալ օգոստոսի 23 թուականից, կարող չեմ ասել Ձեզ. այդ առաջին նամակն է, որ ես Ձեր կողմերից ստացեալ եմ, և այդ այդպէս արժան էր, միտ դնելով մեր Հնաշխարհիկ բարեկամութեանը, որ հիմնած է միայն պարզ և սուրբ սրտի անարատ ձգտողութեան, երկուստեք սիրոյ և յարգութեան, և ոչ թէ նիւթական հիման վերայ:

Թէ որքան քաղցր և հոգէպարար բան է, այսպիսի հեռաւորութեան մէջ մի մարդ ռւնննալ այս աշխարհումն, որ այդքան մօտ էր իմ սրտին, որում այդքան մօտ էր և զգալի իմ բաղդաւորութիւնը կամ անբաղդութիւնը, իմ ուրախութիւնը և տրտմութիւնը — իմ ազնուամեծար բարեկամ, այդ մի երկնային պարգև է, մի վերնական ուրախութեան նախաճաշակ է, որոյ վասն երկոքինս պարտական ենք վնասք տալ Աստուծուն և միշտ գոհանալ նորանից վասն նորա մեծ և զթառաւ ողորմութեան առ մեզ: Ինչ է արժաթն ու ոսկին այս աշխարհումս. արգանքի մի լոկ հնար ապրուստի, ուտելու խմելու, հագնելու և ընակելու. բայց վնայ և աւագ մեզ, եթէ միայն դորանով պիտի սահմանափակուէր մեր կեանքը այս աշխարհումս, եթէ չկար մի մարդ, որ զարդարէր այդ կեանքը իւր սիրով և բարեկամութեամբ: Եւ Դու լաւ գիտես, ինչպէս ես, որ ոչ Դու և ոչ ես ստացուած չենք միմեանց համար արժաթի և ոսկու գնով, այլ մի ամենեւին անյու, վերնական բանով, մի աննիւթ, ուղիղ զգացողութեամբ սրտի, թէ ամենակշիռ բանը այս աշխարհումս

մարդս է, և մեր միակ երջանկութիւնը սիրելի և յարգելի մեր աղնիւ-
րնկերը—մի զգացողութիւն արդարեւ, որոյ կրկնային քաղցրութիւնը
մարդերից շատերին ամենեւին անձանօթ է, որովհետեւ, մի անպատ-
մելի թշուառութեամբ, կուրացած և մոլորուած են իւրեանց անձ-
նապաշտութեամբ, էգոյիսմով:

Եւ դիտաւորութիւն չունեմ կրկնելու այն տեղեկութիւնքը,
որ արդէն տուած եմ Ձեզ իմ նամակներէ մէջ առ Ձեզ Քերչից և
նորերումս, Մոսկուայից, Յուսամ, որ մինչև այժմ ստացած լինիք
այդ թուղթքը և իմացած լիովին մեր ուրախութիւնքը և տրամու-
թիւնքը այս երկար ու ձիգ, բազմափոփոխ ճանապարհորդութեան
մէջ:

Ուղարկած բաների (չորս կապոցի) հաշիւը պարոն թութու-
նեանցի ստացայ և շնորհակալ եմ:

Մեք իջևանած եմք Թիթլիսում իմ եղբօր տանը և վայելում
ենք նորա եղբայրսիրական ամենամասնեայ խնամարկութիւնը:
Վարձեալ եմք արդէն մեզ մի տուն բնակութեան, շատ գեղեցիկ և
յարմարաւոր, միայն թէ և չափազանց թանգ. 800 մանէթով, որով-
հետեւ այս տեղ արժանաւոր տուն բնակութեան չկայ աւելի թեթե-
զնով. 600 մանէթանոց տուներ կատարեալ կեղտոտ և գարշելի
ծակամուտք են, տանուտեարք ամենայն մարդկային բանականու-
թիւն և պատկառանք վերայից հանած, պահանջում են և կամին
կեղեքել, որչափ միայն կարող էին: Եւ ինչ անտանելի պայմաններ
—մի տարի յառաջ վճարել բոլոր տարեկան վարձու դումարը: Արի,
դու տուն վարձիր այսպիսի տանուտեարցից, ոչ երկիւղ Աստուծոց,
ոչ ամօթ մարդերից: Մեր տունը Սօլօլակումն, շատ յարմարադիր,
պատկանում է Գրիգոր Շաղինեանին, որ մի պատուելի և բանա-
կան անձն է: Ունի մինչև 14 սենեակներ, որոց շատերը առանձին
են գաւիթի վերայ և եւ կարող եմ վարձու աւելի ստանալ գոնեայ
200 ման. ուրեմն իմ կեցութեան միւս բազմաթիւ սենեակները,
որ կը լինին ի հարկէ առաւել պատուականքը, կարժեն ինձ 600 ման-
րոյր գաւիթը իւր շինուածներով և երկու գեղեցիկ ծառերով պատ-
կանում է մեզ. յարմարութիւնք շատ ունի տունը և շատ փառաւոր
են: Այսպէս վճուեցաւ այս խնդիրը ի պատիւ ինձ և իմ բարեկամ-
ներին. կեղտի և աղականութեան մէջ թաղուել ի հարկէ կարող
չեմ եւ, թէպէտ մի քանի մարդիկ այլապէս կամէին մտածել: Ա-
ռանձին հոգաբարձութիւն և ջանադրութիւն այս գործի մէջ ցոյց
տուեց մեր սիրելի Յակօր Սերօբեանցը իւր ընկերներով. տուն
չմնաց, որ չտեսանք, բայց բոլորը անպիտան և անյարմար, բաց ի
Շաղինովի տունից: Ամսուս 11-ին յոյս ունեմք լինել մեր յատուկ
օթեանում և բանալ մեր կապոցները:

Ամսուս 4-ին առանձին ժողով հոգաբարձուների եղաւ և զիս

հրաւիրեցին յանդիման լինել այն տեղւ Ատենապետ Մակար արքեպիսկոպոսը ընդունեց զիս հրապարակական ողջունով, ես համառօտ պատասխանեցի նորա ողջունին, իսկ յետոյ ասացի մի այլ ճառ առ բաղմականքը, հոգաբարձուքը, որ շուտով կը տպուի Մեղուի մէջ, թէ սրպիսի տպաւորութիւն գործեց իմ խօսքը, այդ կարող չեմ ասել Ձեզ, որովհետեւ լսողքը հայերէն չգիտեն, և իմ կրակը և հոգեւորութիւնը կարող էր միայն ըսբանիլ իմ խորհուրդներին ընդունական սիրտերս։ Ճառից յետոյ Սրբազանը զիս մի առ մի ծանօթացրեց բոլոր Հոգաբարձուներին, որից շատերը վաղուց ծանօթ էին ինձ, անձնական այցելութեամբ։ Հոգաբարձուքը տակաւին հետին ինձանից, ինչպէս երեսմ է, ճնշուած իմ կշօից և մեծութիւնից։ Բայց յոյս ունեմ, որ շուտով մօտենանք միմեանց և լինի հաւասարութիւն։

Սալինկան կարգեցի այս տեղի մասնաւոր գիմնազիոնի մէջ, որ պահուեմ է իմ աշակերտ Մոնաստիրցովը, մի խելացի, պատուական անձն, կանոնադատ մաթեմատիկական գիտութիւնների։ Օլինկան ևս կը կարգեմ մի ուսումնարանում։ Մեր առողջ եմք ընտանիքով ամենեքեան, իմ ամուսինս և երեխայք մեծ և յոյժ կարօտով ողջունում են զՁեզ, այլ և մեր Մոսկուայում թողած սիրելիքը, յաճախ և յաճախ յիշելով զՁեզ և միւսերը։ Խնդրեմ մեր ամենեցուն սիրոյ և յարգութեան ողջոյնքը մատուցանել Տէր Յարութիւն աւագերիցու ընտանիքին, և մեր պատուական Շահագրգիռ։ Մեր հասցէն առ ժամս։

Въ Тифлисѣ.

Въ домѣ Нерсесовскаго армянск. Духовнаго училища.

Ամենին Ձեր

Ս. Նազարեանց

17.

Երկրորդ նամակ Թիֆլիզից.

Թիֆլիզ, 7 հոկտեմբերի 1869.

Իմ եղբայրապատիւ բարեկամ,

Իմ նամակս առ Ձեզ սեպտեմբերի առաջին թուականներից իբրեւ պատասխանի Ձեր սիրելի նամակին 23-ից օգոստոսի, մինչև այժմ անշուշտ պիտի հասած լինի Ձեզ. բայց մինչև այժմ ոչինչ պատասխանի ստանալով Ձեզանից, մեծ տարակուսանքի մէջ եմ։ Շատ ու շատ ցաւելու էի, եթէ կորած էր իմ նամակս—առաջինը Թիֆլիզից—որովհետեւ գրած էր շատ խորին կերպով շարժուած սրտից։ Իցէ թէ Դուք եկեղեցական շինութեամբք և գործերով

գրադուած կարողացած չէք պատասխանել ինձ. երանի թէ չլինէր Ձեր լուծեանը այլ պատճառ: Երկու շաբաթից յառաջ գրած եմ և մեր հասարակաց բարեկամ Տէր Յարութիւն աւագերեցուն:

Արդարեւ այս բոլորիս նստած եմ վարձած օթեանիս մէջ, կարող եմ աւելի խաղաղութեամբ հոգու գրել Ձեզ իմ որպիսութիւնս Թիֆլիզի մէջ: Նախ և յառաջ պիտոյ է ասել Ձեզ, որ Թիֆլիզը աւելի թանգ քաղաք է. քան թէ նոյն իսկ Պետերբուրգ. իմ բնակութիւնս, որ միայն պատշաճաւոր է, առանց գերօրինակ փառահնդութեան, բայց բաւական ընդարձակ, արժէ 800 ման. տարեկան, սորանից փոքրիկները, որ տեսած էի 4-ից մինչև 600 կամ շատ փոքրիկ էին, կամ թէ շատ կեղտոտ և ամենևին անյարմար. մի երկու սենեակ տանելի լաւ: միւսերը կառարեալ գետնափորը, մութ կամ թէ ապականութեան չըջակայքում գտանուած: Իմ բնակութեան գրութիւնը շատ գեղեցիկ է Սօլօլակում, նայում է հարաւից դէպ ի սարերը և շատ մօտ քաղաքի կենտրոնին, որ Թամամշովի կարաւանսարայի և Թատրոնի տեղն է: Միայն թէ մի շատ անյարմար սովորութիւն կայ այս քաղաքում. ոչինչ տանուտէր չկամի այլասէս վարձու տալ իւր տունը, եթէ ոչ յառաջուց ստանալով բոլոր տարեկան վարձը, կամ գոնեայ տարեկան տնավարձի կէսը, սորանից կարող էք եղբակացուցանել. թէ որպիսի դժուարութեան մէջ պիտի լինէի, զոր օրինակ, իմ օթեանի համար միանգամ 800 կամ 400 մ. վճարել: Այս մի անսովոր բան է Մոսկուայից եկողների համար, որ, փառք Աստուծոյ, ծանօթ չեն այսպիսի քերթող և կեղեքիչ մարդերի. ով է լսած այսպիսի ЖИВОДЕСТВО Մոսկուայի մէջ, ուր եւ 20 տարի ապրած եմ: Բնակութեան շատ անախորժելի պայմաններից յետոյ պիտոյ էր խօսել այս տեղի ծառաների մասին, որ նոյնպէս շատ թանգ և անպիտան են: Մեր խոհակերը (կերակուր եփողը) որ նոյնպէս վաճառանոցից ուտելիք գնողն է, արժէ ինձ 10 ման. ամիսը. մեր աղախինը 6 ման. այսպէս 1000 ման. գնաց օթեանի և ծառաների համար: Իմ բոլոր ստացածս սւտումնարանից հասանում է միայն 2100 մանէթիւ եթէ չունենայի իմ պանսիօնը, ապրել ևս կարելի չէր այսպիսի կրակեղէն թանգութեան մէջ: Թիֆլիզը կիսով չափ եւրոպական ցիվիլիզիայից չօչափուած քաղաք է, և այն արտաքուստ. մարդիկ ըստ մեծի մասին մնացած են ներքուստ մի և նոյն ասիական բարբարոսքը: Մօտաւորութիւն ոչ մինի հետ կարելի չէ ունենալ, բարեկամութիւն ևս աւելի սակաւ. առանձնութեան հոգին, ինչպէս Մոսկուայի, Նոր Նախիջևանի մէջ տեսած եմ եւս, նոյնպէս տիրած է և Թիֆլիզի մէջ. ոչ մինը իւր ընկերի ցաւին և ուրախութեանը մասնակից չէ. ամեն մարդ ապրում է իւր համար առանձնապէս և մասնաւորապէս: Գոնեայ ոչ մինից մինչև այժմ հրաւէր ստացած չեմ,

թէպէտ սոցա և նոցա տեսութիւն զնացած եմ: Հոգաբարձական ժողովի մէջ բաւական յարգելի է իմ ձայնը և անձը, և իմ առաջարկութիւնքը գտանուում են ընդունելութիւն, որչափ դորա պատկանում էին ուսումնարանի ներքին տնտեսութեանը. միայն թէ շատ ախորժելի չէ մեր հոգաբարձական ժողովներին մէջ առաջակալ գտանուել, որովհետեւ ամենեքեան միասին առանց միմեանց խօսք լսելու և հասկանալու, ամեն միւր խօսում է ինչ որ կամի. և այսպէս գործերը և խնդիրքը փոխանակ պարզուելու և յառաջ գնալու, եւ առաւել պղտորութեան, այնպէս որ փոխանակ մի ժողովի, հարկաւոր էր երկու, երեք ժողով առնել այս և այն խնդիրը վճռելու համար: Եւ հոգաբարձական ժողովի անդամքը այնպիսի ճիշտ ըմբռնողութիւն չունին իւրեանց պաշտօնի մասին: Մի անգամ գալիս են ժողով, հինգ անգամ ոչ, ժամանակ չունին, գործ պատահեցաւ ինչ ինչ: Այս անկարգութիւնը վերացնելու համար, եւ առաջարկեցի, որ ժողովի մէջ կանոնադրուի այսպիսի օրէնք, թէ շորս անգամք հոգաբարձական ժողովի, նախագահ աթոռակալի առաջիկայութեամբ իրաւունք ունեն խորհրդանել և վճռել յառաջ եկած խնդիրքը, իսկ բացակայ գտանուածքը ունէին միայն յանձն առնուել այդ վճիռքը:

Իմ առաջարկութեամբ ամսուս 12-ին հոգաբարձութիւնը կատարելու է հանդիսաւոր գործողութիւն (ՁԻԵ) ուր հրաւիրուելու են հասարակութեան փոխանորդքը լսելու ընկերութեան համարատուութիւնը դպրոցի արտաքին և ներքին տնտեսութեան մասին: Եւ մտադիր եմ ճառ ասել: Հոգաբարձութեանը հասկանում են, որ այսպիսի հանդիսաւոր գործողութիւնքը կարող էին միայն օգտակար լինել դպրոցի յառաջադիմութեանը, յարուցանելով ժողովրդի վրատակութիւնը և մասնակցութիւնը ուսումնարանի ցաւերին և կարիքներին, մանաւանդ որ ժողովուրդը տեսանելու էր, թէ զնա յարգում են, մեծարում են, հրապարակաւ հաշիւ ու համար են տալիս նմա, թէ որպէս էին հոգաբարձութեանը այն պարտականութիւնքը լցուցած, որ հասարակութիւնը նոցա վերայ դրած էր: Եւ մտածում եմ մի փոքրիկ բրօշիւրկա սպել ակտիւց յետոյ, ուր ամփոփուելու էին իմ ճառս, հոգաբարձութեանը համարատուութիւնը, դպրոցի մէջ աւանդուած ուսմունքի պրօգրամման և մի քանի այլ փոքրիկ ուսումնական ճառեր, որ բրօշիւրկան փոքր ինչ չափ և հասակ առնուր: Հոգաբարձութեանը զգում են, որ մի շարժող և դրդող խթան յետուստ վարում է զնոսա և կամի յառաջ մղել, տարական մեղեալ դանդաղկոտութիւնը և անդործութիւնը, ասեա թէ, փոքր ինչ հոգի է ստացած և կամի դէպ ի յառաջ: Սկզբումը եւ կամիմ մեղմով գնալ, հետ զհետէ կը սաստկացնեմ ընթացքս և կ'աշխատեմ և միւսները առնուել և տեսնել իմ հետ դէպի այն նպատակը, ուր մեզ ամենե-

ցուն պարտ և արժան էր երթալ:

Խնդրեմ գրել ինձ յաճախ և յայտնել ինձ Ձեր որպիսութիւնքը: Ես կ'աշխատեմ ապացուցանել, որ Թիֆլիզեան զանդաղեցուցիչ ատմութեան որչափ և յաղթող լինէր, այնու ամենայնիւ հանդիպելու է իմ կողմից սամնազդու բնորոշութեան: Դուք Մոսկուայի աւելի պաղ և զանաւոր մէջ և աւելի բազդաւոր էք այդ մասին, ուրեմն և հարկ է գործ դնել այդ առաւելութիւնը:

Երեսայքը առողջ են և ողջունում են Ձեզ: Սաշինկան յաճախում է այս տեղի մասնաւոր գիմնազիանը, որ պահում են իմ աշակերտը Մոնաստիրցեվը և Տէր. Յակոբեանցը: Եւ ուսուցանում եմ այդ տեղ լատիներէն և հայերէն Ծրգ. կլասումը, իբրեւ վճար Սաշինկայի համար: Օլինկան տակաւին տանն է և պարապում է իմ մօտ: Կամենը շուտով հոգալ նորա համար երաժշտութեան վարժապետ Մի շատ անասորժելի բան, այն բեռներից որ Դու ուղարկեցիր իմ համար Տուտունովի ձեռամբ, մինչև օրս հասած են միայն երկու արկղք: և դոցանից մինը անձրեւի տակ բնկած, և թացութենից բորբոսած էին թղթեղէն և կտաւեղէն բաներ, որ չեն թանգագին, բայց թէ այն միւս երկու արկղները, որոնց մէջ կան թանգագին հոլլանդիան կտաւիք, երբ տեղ կը հասանեն և ինչ վիճակում, անյայտ և տարակուսական է: Իմ ուղարկած բեռները ամենեւին ողջ և անարատ հասած են այս տեղ, գրեանքը և պիանոն:

Իմ ամուսինը շատ սիրով և մեծարանքով ողջունում է զՁեզ, Ձեր ամենայն բարեմասնութեան, իսկ ես հոգւով գրկախառնելով զՁեզ մնում եմ:

Ձեզ միշտ սիրող և յարգող

Ս. Նազարեանց

Իմ հասցէս.

Въ Тифлисѣ.

На углу Сергіевской и Садовой улицы, въ домѣ Григорья Шадинова.

18.

Թիֆլիս, 12 հոկտ. 1869.

Իմ ազնիւ, ամենասիրելի բարեկամ,

Ես գրած եմ Ձեզ իմ առաջին թուղթը Թիֆլիսից, անցեալ սեպտեմբերի առաջին օրերից, որոյ պատասխանը մինչև օրս ստացած չեմ: Ես գրեցի Ձեզ երկրորդ նամակը այս հոկտեմբերի 7-ից, որ մինչև այժմ հաղիւ թէ կարող էր Ձեզ հասած լինել. ուրեմն սորա պատասխանը և պահանջել կարող չեմ: Ես այս բոլորիս մեծ

տարակուսանքի և տանջողական երկմտութեան (մէջ) եւ Ձեր առողջութեան մասին, և օր չէ անցանում, որ չյիշենք Ձեր քաղցր անուներ մեր ընտանիքի մէջ:

Եւ արդէն փոքր ի շատէ տեղեկութիւն տուած եւ Ձեզ իմ կեցութեան մասին թիֆլիզում, և այժմ չունիմ դիտաւորութիւն երկար ու ձիգ խօսակցութեամբ այդ նիւթի վերայ ձանձրացուցանել Ձեր ուշադրութիւնը:

Մատուցանողը նամակիս է Արսեն Տէր Պետրոսեան քուերորդին սրբազան Մակարիոս վիճակաւոր առաջնորդի տեղում, որ եկած է Մոսկուա ուսումնասիրելու Ռուսաց լեզուն և ֆրանսիականը և այդ դիտաւորութեամբ մի քանի ժամանակ կամի մնալ Մոսկուայի մէջ: Յետոյ, ինչպէս լսում եմ. դիտաւորութիւն ունի գնալ արեւմտեան Եւրոպա, Գերմանիա:

Որովհետեւ այդ Արսէն Տէր Պետրոսեան օտար մարդ է Մոսկուայում, առաջին անգամ եկաւորուած տեղդ, վասն որոյ կամիմ յանձնել զդա Ձեր մարդասիրական խնամարկութեանը, խնդրելով Ձեզանից օգնական լինել դա Ձեր խորհրդակցութեամբ և հոգաբարձութեամբ, մեր հասարակաց բարեկամ Տէր Յարութիւն աւաք քահանայի հետ միասին, որ դա գտանէ իւր համար թէ բնակութիւն և թէ ուսուցիչ ուս և ֆրանսիական լեզուների նիւթական կարօտութիւն չունի դա. այդ մասին հոգաբարձութիւն է գործում նորա հարուստ քեռին, սրբազան Մակարիոսը: Ուրեմն Ձեր հոգաբարձութիւնը լի ննջու էր մի բարոյական աշխատութիւն, որ իմ աչքում նոյնպէս մի մեծակշիռ բան է և արժանի ամենայն շնորհակալութեան թէ իմ և թէ Արքազանի կողմից: Եւ յուսով եմ, որ Դուք կ'ընդունէք այդ պատանին ամենայն բարեկամասիրութեամբ և ձեռնտու կը լինէք նմա հոգալու այդ տեղ իւր ուսումնական կարիքը և զոցա պատշաճաւոր հնարները: Մի հեզ և պատուական պատանի է դա, որչափ եւ ճանաչում եմ զդա, և որովհետեւ կամի ուսանել և կատարելագործել իւր անձը, ամենայն բարեմիտ, ուրեմն և Ձեր և իմ բարոյական պարտականութիւնն է օգնական և պիտանի գտանուել դմա: Եւ այս մասին գրելու եմ և առ մեր հասարակաց բարեկամ հայր Տէր Յարութիւն աւագերեցը, որոյ հետ կարող էք պարտ ու պատշաճ էք, խորհրդակցել այս պատանու օգտի մասին:

Մեր ընտանիքը առողջ են և ուղարկում են Ձեզ բազում կարօտով ողջոյններ: Մեր գալուստը Մոսկուայից թիֆլիս այնպէս նոր է, և այն յիշատակները, որ մեք բերած ենք այս տեղ, այնպէս քաղցր և դալար և ծաղկափթիթ, որ և յուսամ թէ այդպէս միշտ մնալու են, մինչև կարող եմ Ձեզ հաւատացնել, որ մեք մարմնով միայն գտանում ենք թիֆլիզում, բայց հոգով Մոսկուայում ենք և Ձեր հետ հաղորդակից: Միայն թէ խնդիր, զիս այնպէս առանց

պատասխանագրութեան չթողուլ և շտապել շուտով մխիթարել Ձեր քաղցր նամակով Ձեր Ձեզանից զրկուած և միշտ Ձեր վերայ մտածող և հոգսի մէջ

Բարեկամ Ս. Նազարեանց

Իմ հասցէս դարձեալ գրեմ Ձեզ.

Въ Тифлисѣ.

На углу Сергіевской и Садовой улицы, въ домѣ Григорья Шадинова.

19.

Թիֆլիզ, 12 նոյեմբերի 1869.

Եղբայրապատիւ բարեկամ

Մեկքոն փանեանց.

Քո սիրելի նամակը, անցեալ ամսու 23-ից արձակած, անկորուստ հասած է ինձ. թէ որչափ խնդութիւն և հաճութիւն պատրաստեց դա ինձ, կարող չեմ Քեզ խօսքով նկարագրել, և շատ ուրախ եմ, այլ և Քեզ առ ի սրտէ շնորհակալ, որ խոստանումես ինձ այսուհետեւ գրել կանոնաւոր կերպով, հաղորդակից մնալ ինձ սրտով և գրով, ուրախակից և տրտմակից լինել ինձ և զիս առնել Քեզ, որպէս օրէնք է ճշմարիտ բարեկամութեան մէջ:

Մեք բաժանուելով միմեանցից, արդարեւ հասած ենք մեծ զրկանքի, որոց տանելու և համբերելու համար, պիտոյ է մի քաջ և վեհանձն մարդու հոգու բոլոր կարողութիւնը: Մեր բարեկամութեան նմանը և հաւասարը կամ շատ սակաւագիւտ, կամ թէ ամենեւին անգիւտ է մեր Հայերի մէջ. Դորա կապերը չեն հաստատուած դիպուածով, նիւթական ակնկալութեամբ, ոչինչ նիւթական իրով, այլ սիրով և յարգութեամբ առ միմեանս, առաքինութեան ապառաժեայ-պինդ հիմքի վերայ, որ պիտի տենին, թէ և երկինք և երկիր անցանէին: Ես սիրեցի զՔեզ և ոչ թէ զՔոյդ, խօսեմ աստուածային Պաւլոսի հետ, և Դու զիս և ոչ զիմա: Յաւելացրո՛ւ դորա վերայ մեր բարեկամութեան քսանամեայ հասակը, և այս բոլոր միջոցում միմեանց հետ կերած ազուհացը, միմեանց հետ արտասուած արտասուքը կեանքի տրտում և սասանեցուցիչ պատահարների վերայ, միմեանց հետ ուրախացած ուրախութիւնքը կեանքի լուսաւոր և պայծառ օրերում: Ո՛հ, Մեկքոն եղբայր, եղբայր իմ Մեկքոն, ես խոստովանում եմ և վկայում եմ, որ մի բոլոր յաւիտենականութիւն բաւական չէր, լցուցանելու, վճարելու Քեզ այս քաղցր անսահման պարտքը, որ պարտական եմ Քեզ, թէպէտ գիտեմ, որ Քո սէրը և բարեկամութիւնը առիւթ, ճշմարիտ սէրը առ հասարակ, չգիտէ այդ-

պիսի համար ու հաշիւ, այլ իւր երջանկութիւնը գտանում է միայն, սիրելով և զրկանք յանձն առնելով, իւր անձը ուրանալով:

Ես այժմ թիֆլիզումն եմ. Դուք Մոսկուայում. այս տեղ և այդ տեղ կան միևնոյն հայրենակիցքը մեր. բայց ինչ որ ես ունէի այդ տեղ, մի հատ ազնիւ և անարատ մարդը, բարեկամը ինձ մինչև դէպ ի կեանքի մութ և խաւար օրերը— երբ եղբայր եղբորից սովոր է շատ անգամ փախչել, այդ բանից ես ամենեին զրկուած եմ այս տեղ. վիշտը և տառապանք հարիւրաւորը, բայց մխիթարութիւն և թեթևութիւն կեանքի բեռների մէջ, շատ փոքր: Տնից դէպ ի ուսումնարան, ուսումնարանից դիպ ի տուն, և տանը մտածութիւնք և աշխատութիւնք, հոգք ուսումնականք և նիւթականք— ահա Գեղ իմ կեանքիս բովանդակութիւնը: Բարեկամ տակաւին գտած չեմ թիֆլիզում, բարեկամ, որ իմ ցաւս համարէր իւրը. այն մի քանի ազնուամիտ մարդիկ, որ փոքր ի շատէ մօտակայ և օգնական ինձ. դոցա շարքում գերադաս և բարձրիդուխ կանգնած է մեր Յակովբ Սերոբեանցը, որդիական և բարեկամական սիրով առաջարկելով ինձ իւր սպասաւորութիւնը, երբ կարիք կար այս բաղմակարիք թանգ քաղաքում, ուր մարդիկ կաշի են քերթում և տիկ են հանում, եթէ որ և իցէ հաշիւ ունես նոցա հետ: Սերոբեանից յետոյ շատ բարեմիտ է առիս Յարութիւն Յովհաննիսեան մեծ բժիշկը, որ դարմանատար է նոյնպէս մեր ընտանիքին. խօսքով ու գործով, որպէս և որչափ կարող է, իսկոյն ձեռնտու է ինձ:

Մեր հոգաբարձուների կողմից մինչև այժմ ոչինչ չնորհ տեսած չեմ. Դոցանից խնդրած էի ես ընծայել ինձ 500 մանէթ վասն բարեկարգելու. իմ նոր տնտեսութիւնը թիֆլիզի մէջ, որպէս սովոր է առնել տէրութիւնը, երբ կարգվում է մի նոր պաշտօնեայ, բայց դոքա ձգձգելով գործը այս ու այն կողմ, ոմանք հայհոյելով զիս և արատաւորելով իմ գործակատարութիւնը, մինչև այժմ ոչինչ արած չեն. խորհրդի մէջ այնպէս վճռուեցաւ խնդիրը, որ ինձ պարտք տան մի տարի ժամանակով, և այդ սլարտը մինչև այս րոպէս ստացած չեմ: Սենեակներս տակաւին, անկարասիք են ըստ մեծի մասին: Ոչ, ես չունիմ ոչինչ պատճառ սիրելու և յարգելու այս մարդիկը. սոքա կամին միայն ինձանից աշխատութիւն և բոլորովին աշխատութիւն, բայց իմ կարիքս լցուցանել, կեանքի դժուարութիւնքը թեթևացուցանել ինձ, այդ շատ հեռի է նոցա մտածութիւնից: Ես ըստ իմ բաղմամասնեայ աշխատութեան համեմատ, արժանի էի կրկնապատիկ վարձատրութեան, քան թէ Մոսկուայում, մի աւելի հեշտ և դիւրին գործակատարութեան ասպարէզի մէջ: Ուղիղն ասեմ Ձեզ, իմ տեղափոխութեամբս դէպ ի թիֆլիզ, ծանրացաւ ինձ կեանքը, բայց թեթևացաւ ոչ, և լայն, իմ ծերութեան օրերում. Մինչև օրս, փառք Աստուծոյ, առողջ եմ, ախորժակս և քունս աւելի

լաւ է քան թէ Մոսկուայում, որովհետեւ մինչև այժմ վայելում ենք թիֆլիզում բաց և արձակ օդի քաղցրութիւնքը: Չիւն չկայ դեռևս, ցեխ և աղակաշուկութիւն միայն սկսում է ծանրացնել իմ մասնաւորութիւնս և ճանապարհքը այս տեղ առ հասարակ վատ են:

Անցեալ հոկտ. 12 հանդիսաւոր ակտ կատարեցինք ուսումնարանում, իմ խորհրդակցութեամբ: Ծառեր ասուեցան, հաշիւ և համար արուեստի ժողովրդեանը, թէ հոգաբարձուք ինչպէս էին լցուցած իւրեանց պարտականութիւնքը: Կը տպուէ շուտով մի տետրակ այդ ճառերով և համարատուութեամբ, այլև մի քանի ուսումնական աշխատութեամբք մեր վարժապետների, որոց մէջ կայ և իմս: Չեզ ևս կուղարկեմ մի օրինակ. միայն թէ կամեմ խնդրել Քեզանից, որ շուտով հասուցանես ինձ անուանքը այն պատուելի պարոնների Մոսկուայում, որ ըստ Չեր կարծիքի արժանի էին ստանալ այդ տետրակը մեր հոգաբարձուների առաքմամբ. որովհետեւ ցանկալի էր սոցա, որ ամենեքեան տեղեկանան Ներսիսեան ուսումնարանի գործունէութեանը:

Իմ ընտանիքը ողջ և առողջ են. նորա ուղարկում են Քեզ իւրեանց սիրալից և մեծարական ողջոյնը: Օր չէ անցնում, որ մենք թէ սեղանի վերայ և թէ այլ դիպուածների մէջ չյիշենք Չեր անունը, չքաղցրանանք Չեր յիշատակով և հոգեպէս չսլանանք առ Չեզ, դէպի Մոսկուա: Այլքսանդրը յաճախում է դէպ ի Տէր Յակոբեանի մասնաւոր կլանիկական գիմնազիան, ուր և ես դատաւում եմ Հայկազեան և լատինական լեզուների: Օլինկան պարապում է տակաւին տանը: Միտ դնելով սորա նուագութեանը, չկամէի սորան շատ պարապեցնել. բայց պիանոյի համար կամիմ վարժապետ բռնել: Խնդրեմ իմ սիրոյ ողջոյնը մատուցանել Սմբատ Շահադիզեանին և երեմիա Սահակեանին և թողութիւն խնդրել նոցանից, որ մինչև այժմ չկարողացայ գրել նոցա, բայց մտադիր եմ շուտով լցուցանել այդ պարտքը: Մինչև այս բոլոր չստացայ Լազարեանց մատուցած պարգևատրել մի բան: Չստացայ մինչև այսօր և կայսերապարզ և հողի հրովարտակր, որոյ մասին ինձ տեղեկութիւն էր տուած պ. Գուլկեովիչը: Եւ այս տեղ ևս ժամանակ չունիմ տեղեկանալու այդ քանիդ:

Սիրով և յարգանք

Քն Ասեփանու Նազարեանց.

20.

Քիֆլիս, 24 նոյեմբերի 1869.

Եղբայրապատիւ բարեկամ

Մեկքոն Գասպարեանց.

Շատ ուրախ եմ, որ յաճախ յաճախ առիթ եմ ստանում նամակ գրելու Զեզ և խօսելու Զեք հետ. իմ պատուական և հոգեհարգատ բարեկամի հետ: Ես հաւատացած եմ, որ իմ նամակները երբէք կարող չեն ձանձրացնել զԶեզ, մանաւանդ որ այդ, միակ մխիթարութիւնն է այնպիսի, միմեանցից տարածութեամբ անջատուած բարեկամների համար, որպիսի մեք եմք:

Այս րոպէիս դարձեալ մի խնդիր ունիմ առ Զեզ, և սա պատկանում է իմ Քիֆլիզեան ազնիւ բարեկամներից մենի որդուն, որ այժմուս գտանվում է Մոսկուայում: Գա է 16 ամեայ որդին պարոն Արտաղեանի, Արշակ Արտաղեան որ ցանկանում է հայրը կարգել իրրև աշակերտ *въ практическо-практическую академию* Մոսկուայում: Պատանին գտանվում է Մոսկուայի համալսարանի ստուդենտ Գալուստիի մօտ: Պարոն Արտաղով. հայրը ինքը գրելու է Զեզ և խնդրելու նոյն մասին, որպէս և պատուէր իւր որդուն, որ յանդիման լինի Զեզ: Խնդիրը այն է, որ Դուք աշխատ լինէիք տանել զնա և յանձնել յիշեալ փաճառական ակադեմիայի կառավարչներին, այն պայմանների հիման վերայ, որոց վերայ ընդունվում են այն տեղ աշակերտք: Հայրը ինքը, այր պատուաւոր և ազնիւ, կուղարկէ Զեզ հարկաւոր արծաթը, որչափ կը հրամայէք Դուք, վերահասու լինելով հատուցմանը: Ես մտածում եմ որ և մեր հասարակաց բարեկամ Տէր Յարութիւն երէցը—որում ուղարկում եմ շատ և շատ ողջոյն—կարող էր Զեզ օգնել այս գործի մէջ, որովհետև ծանօթ էր կոմսերցիական ակադեմիայի ինսպեկտորին Живаго(?):

Բաջայոյս լինելով, որ Դուք աշխատութիւն յանձն կառնուք արժանապէս տնօրինել Արշակ Արտաղեանի վիճակը, որպէս ցանկանում էր հայրը և ես խնդրում եմ իրրև միջնորդ յանուն մեր բարեկամութեան, կամիմ կցել այս տեղ այն ծանօթութիւնը, որ հարկաւոր էր հարցաքննելով երիտասարդի գիտութիւնքը աշխատել, որ նա մտանէ այն դասատունը, որում արժանի է ըստ իւր նախապատրաստութեան:

Ամենին Զեք Ա. Նազարեանց:

Յ. Տէր-Յակօբեան: